

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1970 εἶχα μιλήσει στὸν Ζ. Λορεντζάτο γιὰ τὴν ἰδέα μιᾶς μετάφρασης στὴ γλῶσσα μας τοῦ *Tractatus logico-philosophicus* τοῦ *L. Wittgenstein*. Ἐκείνη ἡ συζήτηση ἔφερε ἄλλες καὶ σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶχα τὴν τύχη νὰ μοῦ διαβάσει ὁ Ζ. Λορεντζάτος παλαιότερες σημειώσεις του πάνω στὸ *Tractatus*. Ἦρθε ἔτσι νὰ προστεθεῖ στὴν ἰδέα τῆς μετάφρασης καὶ ἡ ἰδέα μιᾶς εἰσαγωγῆς στὸ *Tractatus*.

Στὴν παράκλησή μου γιὰ μιὰ τέτοια εἰσαγωγή ἀνταποκρίθηκε ὁ Ζ. Λορεντζάτος μὲ τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ. Ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ *Tractatus* ποὺ διαφαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτό, εἶναι, νομίζω, ὀλότελα διαφορετικὸς ἀπὸ τὶς συνηθισμένες, νεοθετικιστικὲς κυρίως, ἀναλύσεις καὶ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴ γνωστὴ εἰσαγωγή τοῦ *B. Russell* (1922). Ἡ εἰσαγωγή τοῦ *B. Russell* (ἀπαραίτητη τότε, καθὼς φαίνεται, γιὰ νὰ γίνῃ ἀποδεχτὸ τὸ βιβλίο τοῦ *Wittgenstein* ἀπὸ τοὺς ἐκδότες) ἀποκρύβει τὴν οὐσιαστικὴ διάσταση τοῦ κειμένου τοῦ *Wittgenstein* ἀφαιρώντας του ὅ,τι σημαντικὸ ἔχει νὰ δειξῆι.* Ἀντίθετα, ὁ τρόπος ἀνάγνωσης ποὺ προτείνει ἡ εἰσαγωγή τοῦ Ζ. Λορεντζάτου, ἀποκαλύπτει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διάσταση ἀκολουθώντας τὸ διπλὸ ἀχνάρι τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀνάσας τοῦ συγγραφέα.

Τὸ περιοδικὸ καὶ οἱ ἀναγνώστες του χρωστᾶμε μεγάλη χάρη στὸν Ζ. Λορεντζάτο.

Ἐκάλη, Ὀκτ. 1971

Θ.Κ.

* Ὁ ἴδιος ὁ *Wittgenstein* σὲ ἐπιστολὲς του χαρακτηρίζει τὴν εἰσαγωγή τοῦ *Russell* μὲ τέτοια λόγια : «εἶναι ἓνα ἀνακάτωμα μὲ τὸ ὅποιο δὲ συμφωνῶ, ἀλλὰ μιὰ καὶ δὲν τὸ ἔγραφα ἐγὼ δὲν πολυσκοτίζομαι», καὶ ἀκόμα : «ἡ εἰσαγωγή τοῦ *Russell* μοιάζει στὴ μετάφραση ἀκόμα πιὸ ἀπαράδεκτη ἀπὸ ὅ,τι στὸ πρωτότυπο». (*Paul Engelmann : Letters from L. Wittgenstein, Blackwell, Oxford 1967, ἐπιστολὲς τῆς 24.4.1920 καὶ τῆς 8.5.1920*).

ΖΗΣΙΜΟΣ ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ

Ο TRACTATUS ΤΟΥ WITTGENSTEIN

ΚΑΙ Ο ΑΝΑΞ, ΟΥ ΤΟ ΜΑΝΤΕΙΟΝ...

Ἡ *Tractatus Logico-Philosophicus* τοῦ *Wittgenstein* πρωτοδημοσιεύτηκε γερμανικά τὸ 1921. Στὸν τίτλο – ποὺ προτάθηκε, ὑστερότερα, ἀπὸ τὸν *G.E. Moore* καὶ σχεδὸν παραμέρισε τὸ γερμανικὸ *Logisch-philosophische Abhandlung* – ἀναγνωρίζουμε τὸν ἀπόηχο τοῦ *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) τοῦ Σπινόζα, ἐνὸς ἄλλου μεγάλου φιλόσοφου ἀπὸ τὴν ἴδια φυλὴ. Ἡ σύμπτωση σταματᾷ ἐδῶ.

Τὰ δυὸ συνθετικὰ τοῦ τίτλου δείχνουν τὸ ἀρχικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ *Wittgenstein* (α) γιὰ τὴ λογικὴ καὶ τὸ γενικότερο (β) γιὰ τὴ φιλοσοφία. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο συνθετικὸ, δηλαδὴ τὸ *Logico-*, χρειάζονται «τεχνικὴ» προπαρασκευὴ (ποὺ δὲν ἔχει αὐτὸς ποὺ γράφει τὶς γραμμὲς αὐτές): τὰ σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερο συνθετικὸ, τὸ *Philosophicus*, εἶναι γενικότερα. Ὅλοι ὅσοι διαβάσουν τὸ κείμενο τοῦ *Tractatus* καταλαβαίνουν πῶς ἐκεῖ μέσα συμβαίνει κάτι σοβαρὸ, ἀλλὰ λίγοι – καὶ ἀπὸ τοὺς «τεχνικοὺς» ἀκόμα – εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς ποῦν ἀκριβῶς τί συμβαίνει.

Με τήν ἐπιφύλαξη αὐτή, λοιπόν, προχωρῶ ἀπάνω κάτω *per una selva oscura*. Ἀναίτια ; Μόνη αἰτία γιά μένα ἡ ἀκατανίκητη σαγήνη μιᾶς προσωπικότητας ἀπομόναχης, ὅπως ὁ *Wittgenstein*, πού – «στο σκotáδι τῆς ἐποχῆς» (*in der Finsternis dieser Zeit*), καθὼς λέει ὁ ἴδιος – ἔκρυβε μέσα του ἀληθινὴ φωτιά, πνευματικὸ πάθος ἀσίγαστο, καὶ ταυτόχρονα παρουσίαζε, αὐτὸς ὁ παράφορα δύσκολος, τὴν ἀπροσχημάτιστη ἀπλότητα πού ἀνταμώνουμε πάντα ἢ στὰ παιδιὰ ἢ στοὺς ἀληθινὰ μεγάλους.

Καὶ μιὰ αἰτία συμπληρωματικὴ γιά μένα τὸν σημερινὸ Ἕλληνα. Τὰ ὅσα ὁ *Wittgenstein* κάθισε καὶ λογάριασε γιά τὴ γλώσσα. Θέλοντας νὰ βάλῃ ἓνα ὄριο σὲ αὐτὸ πού ὀνομάζουμε σκέψη, ἢ καλύτερα ὄχι στὴ σκέψη, ἀλλὰ στὴ διατύπωση τῶν σκέψεων -- καθὼς γράφει στὸν πρόλογο -- βρῆκε πὼς τὸ ὄριο τῆς σκέψης δὲν μπαίνει παρὰ μονάχα μέσα στὴ γλώσσα. Ἡ γλώσσα δὲν εἶναι ὄργανο τῆς σκέψης, μπορεῖ μάλιστα νὰ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Καὶ αὐτὸ παίρνει μεγάλη σημασία ἰδιαίτερα γιά μᾶς τοὺς Ἕλληνες, πού ἡ γλώσσα μας χρησιμοποιοῦντο χιλιάδες χρόνια καὶ πού κληρονομήσαμε ζήτημα γλωσσικό. Πολύπλοκη ὅσο καὶ ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμός, ἡ γλώσσα εἶναι ἓνα μέρος του, μοιράζεται μαζί του τὴ ζωὴ τὴν ἴδια -- ἀποφαίνεται ὁ *Wittgenstein* -- καὶ μπορεῖ, ἀντίθετα μὲ τὴν παροιμία τὴ δική μας, νὰ ἔχη καὶ κόκαλα καὶ ψαχνὸ καὶ μεδούλι καὶ αἷμα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού σήμερα στὴν Ἑλλάδα τὴ νέκρα τοῦ θανάτου τὴν καταλαβαίνουμε καθαρὰ μονάχα κάθε φορά πού τυχαίνει νὰ βρεθοῦμε μπροστὰ στὴ ζωντανὴ γλώσσα.

Σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς παρόμοιας ἀντίληψης γιά τὴ γλώσσα, ὁ *Wittgenstein* θεωροῦσε πὼς ἡ φιλοσοφία εἶναι προσωπική. Κάθε φιλόσοφος πού κάτι κάνει στὴ φιλοσοφία δὲν ἐξαντλεῖ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ παρακινεῖ κάποιον ἄλλον νὰ γίνῃ φιλόσοφος· περίπου ὅπως κάθε ποιητῆς πού κάτι κάνει στὴν ποίηση δὲν ἐξαντλεῖ τὴν ποίηση, ἀλλὰ παρακινεῖ κάποιον ἄλλον νὰ γίνῃ ποιητῆς. Καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ποίηση εἶναι ἀνεξάντλητες (μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν παλαιὰ διαφορά τους

πού αναφέρει ο Πλάτωνας). Σε τούτο, αν κοιτάξουμε βαθύτερα, μπορεί να μην είναι άμετοχη και η ανθρώπινη γλώσσα.

*
* *

Μπορεί το σπερματικότερο – με την έννοια της Στοᾶς – μέρος του *Tractatus* να είναι η διαπίστωση πώς πρέπει να υπάρχει κάτι κοινό ανάμεσα στην πρόταση (*der Satz*) και στο γεγονός (*die Tatsache*) που εκείνη θέλει να βεβαιώσει, ανάμεσα στη δομή (*die Struktur*), στην πλέξη, θα λέγαμε πιο απλά, και τῶν δυό τους. Ένα γεγονός για να μπορέσει να εικονίζεται (σε μιὰ γλώσσα) πρέπει να ἔχη κάτι κοινό με αυτό που εικονίζει (2.141 και 2.16). Πρέπει, με άλλα λόγια, η πρόταση να ἔχη κάτι κοινό με την πραγματικότητα για να μπορέσει να την παρουσιάσει ἢ να μᾶς μιλήσει για αὐτή (4.12). Το κοινό αυτό που ἔχει – ἡ λογική μορφή (*die logische Form*) – δὲν μπορεί ἡ πρόταση να τὸ πῆ ἢ να τὸ παρουσιάσει με τὴ σειρά του, ὅπως παρουσιάζει τὸ γεγονός, γιατί τὸ κοινό αὐτὸ καθρεφτίζεται μέσα στην πρόταση και ἔπομένως ἡ πρόταση δὲν μπορεί να τὸ καθρεφτίσει – θὰ χρειαζόταν ἡ πρόταση (καὶ ἔμεις μαζί της) να τοποθετηθῆ ἔξω ἀπὸ τὴ λογική, πού θὰ πῆ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο (4.12). Ἐκεῖνο πού μέσα στη γλώσσα ἐκφράζεται, δὲν μπορούμε ἔμεις με τὴ γλώσσα να τὸ ἐκφράσουμε (4.121). Δὲν μπορεί κανείς να σκεφτῆ αὐτὸ πού δὲν μπορεί να τὸ σκεφτῆ (με τὴν πρόταση ἢ με τὴ λογική) καὶ αὐτὸ πού δὲν μπορεί να τὸ σκεφτῆ δὲν μπορεί καὶ να τὸ πῆ (5.61). Ὅμως ἂν δὲν μπορεί να πῆ, να παρουσιάσει ἢ να καθρεφτίσει, μπορεί ὡστόσο ἡ πρόταση, δηλαδή ἡ γλώσσα, να δείξει αὐτὸ πού δὲ λέγεται. Καὶ αὐτὸ κάνει. Ἡ πρόταση δείχνει (*zeigt*) τὴ λογική μορφή τῆς πραγματικότητας (4.121).

Αὐτὸ πάλι πού δείχνεται, δὲ λέγεται (4.1212). Διαπίστωση ἀποφασιστική. Ἔχουμε τουλάχιστον ἔτσι προσδιορίσει ἀκριβολογικά αὐτὸ πού λέγεται. Καὶ ἐκεῖ δὲ χωρᾶνε πιά ἀπροσδιοριστίες ἢ (ψευτο)-λογική ἀπεραντολογία, ὅπως συνηθίζονταν ἀπεριόριστα ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους καὶ συνηθίζεται ἀκόμα. Ἡ ἀρχὴ μας εἶναι – λέει κατὰ λέξη ὁ *Tractatus* – πὼς κάθε ζήτημα πού γενικὰ λύνεται με τὴ λογική,

πρέπει τὸ δίχως ἄλλο νὰ λύνεται (5.551)¹. Νεφελοκοκκυγίες (ψευτο)-λογικοῦ τύπου, ὅπως τὰ περισσότερα γραφτὰ τῶν περισσότερων φιλόσοφων, δὲ φιλοσοφοῦν στὴν ἔννοια τοῦ *Wittgenstein*.

Ἡ φιλοσοφία ὁροθετεῖ τὸ λεγόμενο (ξεκαθαρίζει λογικὰ τὶς προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, 4.112) (4.113). Παρουσιάζοντας ἀκριβολογικὰ αὐτὸ ποὺ λέγεται, ἡ φιλοσοφία σημαίνει (*bedeuten*) ἐκεῖνο ποὺ δὲ λέγεται ἢ τὸ ἀνείπωτο (4.115). Ἔτσι στηρίζει ἢ νομιμοποιεῖ καὶ τὰ δύο. Καὶ αὐτὸ ποὺ λέγεται καὶ ἐκεῖνο ποὺ δὲ λέγεται, ποὺ δὲν μπαίνει μέσα σὲ λέξεις (στὴ γλώσσα) καὶ ποὺ ὁ *Wittgenstein* τὸ ἀποκαλεῖ τὸ μυστικὸ στοιχεῖο, ἡ μυστικὴ περιοχὴ, ὁ μυστικὸς χῶρος, *das Mystische* (6.522). Ἔχουμε ἐδῶ μιὰ πρώτη ριζικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸν *positivismus*, ποὺ νομιμοποιεῖ μονάχα τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο – αὐτὸ ποὺ λέγεται – κηρύχνοντας τὸ ἄλλο ἀνυπόστατο ἢ καὶ ἀνύπαρχτο. Ὁ ἄναξ, λέει παράλληλα ὁ Ἡράκλειτος, οὐ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει (*bedeuten*), *fr.* 93 – ὅπως κάνει δηλαδὴ ἡ φιλοσοφία στὸν *Wittgenstein* γιὰ ἐκεῖνα τὰ πράγματα ποὺ δὲ μπαίνουν σὲ λέξεις ἀλλὰ μονάχα δείχνονται. Δείχνω (*zeigen*) καὶ σημαίνω (*bedeuten*) χωνεμένα καὶ τὰ δύο μέσα στὸ σιβυλλικὸ σημαίνει τοῦ Πύθιου Ἀπόλλωνα. Δουλειὰ τῆς φιλοσοφίας – ἀντίθετα μὲ τὸ μαντεῖο, ποὺ δὲν εἶναι φιλοσοφία, ὁ *Wittgenstein* στὴ φιλοσοφία του καὶ λέγει καὶ δὲν κρύπτει – θὰ ἦταν νὰ μᾶς λέη μονάχα ὅσα λέγονται (*Nichts zu sagen, als was sich sagen lässt*): τὶς προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (παναπῆ κάτι ἄσχετο μὲ τὴ φιλοσοφία) (6.53). Τίποτα ἄλλο. Ἄν κάποιος δοκίμαζε νὰ πῆ κάτι ἄλλο – ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ δὲ λέγονται ἢ κάτι μεταφυσικὸ (*etwas Metaphysisches*) – θὰ ἔπρεπε ἀμέσως ἡ φιλοσοφία νὰ τοῦ ἀποδείχνη πὼς δὲν κατάφερε νὰ δώσῃ νόημα σὲ ὀρισμένα σημεῖα (*gewissen Zeichen*) ἀπὸ τὶς προτάσεις του (6.53). Αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ δουλειὰ ἢ μᾶλλον ἡ σωστὴ μέθοδος τῆς δουλειᾶς αὐτῆς, τῆς φιλοσοφίας (*Die richtige Methode*

1. *Unser Grundsatz ist, dass jede Frage, die sich überhaupt durch die Logik entscheiden lässt, sich ohne weiteres entscheiden lassen muss.*

der Philosophie) (6.53). Καί με τόν τρόπο αὐτό ἡ φιλοσοφία θά ἔπαινε νά εἶναι γεμάτη ἀπό συγχύσεις (ὅπως εἶναι τώρα) (3.324). Γιατί ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι διδαχὴ ἢ σύστημα φιλοσοφικὸ (*ist keine Lehre*), ἀλλὰ μιὰ δουλειὰ πού κάνουμε, μιὰ δραστηριότητα (*eine Tätigkeit*). Ἡ φιλοσοφία δέν καταλήγει σέ «φιλοσοφικὲς προτάσεις», ἀλλὰ ξεκαθαρίζει προτάσεις (4.112). "Ἐνα φιλοσοφικὸ ἔργο οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ξεκαθαρίσματα αὐτά. Αὐτὴ εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ δουλειὰ ἢ δραστηριότητα (4.112).

Ξεκαθαρίζοντας ἡ πρόταση, ξεκαθαρίζει λογικὰ ἢ σκέψη, δηλαδή ἡ λογικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων (αὐτὸ σημαίνει σκέψη, *Gedanke*) (3). Αὐτὸς εἶναι ἕνας τρόπος νά βλέπουμε τόν κόσμο. Καί τὸ γενικότερο σημεῖο πού μπορούμε νά φτάσουμε εἶναι τὸ ἀκόλουθο : "Ὅλες οἱ ἀληθινὲς σκέψεις βαλμένες μαζί ἀποτελοῦν μιὰ εἰκόνα τοῦ κόσμου (3.01). Δίχως τὴ φιλοσοφικὴ δουλειὰ ἢ τὴ φιλοσοφία – στήν ἔννοια τοῦ *Wittgenstein* – ἡ σκέψη θά ἀπόμεινε ἀξεκαθάριστη, μιὰ λογικὴ θολούρα δίχως ἀδρὸ λογικὸ περίγραμμα (4.112). Καί τέτοια εἶναι ὅλα ὅσα δέν ἀποτελοῦν προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν – λέει μὲ μιὰ δυσκολώτατη μονοκοντυλιά ὁ *Wittgenstein*. (Γιατί ἔτσι θά τὸν ὀρίζα, ἂν μὲ ρωτοῦσαν νά πῶ τί εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, ὁ *Tractatus* – μιὰ δυσκολώτατη μονοκοντυλιά).

Ἡ τελευταία πρόταση τοῦ *Tractatus* μάς βεβαιώνει πῶς ἐκεῖνο πού δὲ λέγεται ἀνήκει στὴ σιωπὴ (7).

Ἡ σιωπὴ αὐτὴ ὅμως ἢ τὸ ἀνείπωτο (*Unaussprechliches*) – ἡ λογικὴ σιωπὴ, τὸ λογικὸ ἀνείπωτο (αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ *Wittgenstein*) – σκεπάζει μιὰ τεράστια περιοχὴ μέσα στήν ὁποία σιωπαίνει λογικά, νά τὸ ποῦμε ἔτσι, μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα, καί ἡ λογικὴ τὸν ἑαυτὸ της (4.12) καί ἡ φιλοσοφία τὸν ἑαυτὸ της (4.115 καί 6.53). Ἐξω ἀπὸ τίς προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν – καί ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι φυσικὴ ἐπιστήμη, εἶναι παραπάνω ἢ παρακάτω (4.111) – ὅλα ἀνήκουν στήν τεράστια περιοχὴ τῆς σιωπῆς. Δέν εἶναι ἀνύπαρχτα ἢ ἀνυπόστατα,

ὅπως μπορεί νά ὑποστηρίξη ὁ *positivismus*. Εἶναι ἀπλῶς ἄ-λεχτα ἢ ἄ-νόητα μὲ ἀύστηρά λογικὸ τρόπο. Κάτι ὁλότελα διαφορετικὸ.

Μὲ τὸ νὰ μὴν τοποθετῆ ὁ *Wittgenstein* τῆ θρησκεία (*Gott*), λόγου χάρη, μέσα στὴ γλῶσσα τῆς λογικῆς, δὲν τὴν καταργεῖ, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ τὴ διατηρήσῃ. Θεωρώντας τὴ θρησκεία ἄ-λεχτη ἢ ἄ-νόητη μὲ ἀύστηρά λογικὸ τρόπο, δὲ λέει πὼς εἶναι ἀκατανόητη μὲ ὅποιοδήποτε τρόπο, ἀλλὰ βοηθάει στὴν καλύτερη κατανόησή της. Ἔτσι βάζει ἓνα λιθάρι, ἄς ποῦμε, ἢ δείχνει τὸ δρόμο ποῦ χρειάζεται νὰ ἀκολουθήσῃ κανένας, ἂν θέλῃ, μιὰ μέρα, νὰ πλησιάσῃ τὴ θρησκεία σωστά.

Τὸ ἴδιο κάνει μὲ τὴ λεγόμενη ἠθικὴ (*Éthique, Ethik, Ethics*), λέξη ποῦ δὲν ὑπάρχει στὰ ἑλληνικὰ καὶ ποῦ, ὡς ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ, τὴν ἀνταμώνουμε πρώτη φορὰ στὸν Φίλωνα (1ος αἰώνας π.Χ. – 1ος αἰώνας μ.Χ.)¹. Τὸ ἴδιο – ἢ ἀπουσία τῆς λέξης – συνεχίζεται ἀδιάπτωτα καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ, μαζί μὲ τὴ λεγόμενη αἰσθητικὴ, ἀποτελοῦν τοὺς δυὸ περισσότερο διαφορούμενους κλάδους μέσα στὸν διαφορούμενο καὶ ἀντιλεγόμενο κόσμον τῆς νεώτερης δυτικῆς φιλοσοφίας. Ποτὲ δὲν κατάλαβα καλά τὴ σημασία τῆς λεγόμενης ἠθικῆς στὴ δυτικὴ φιλοσοφία. Καὶ πολὺ περισσότερο δὲν

1. Στὸν Πλάτωνα βρίσκουμε τὴν ἀντιπαραβολὴ εἰς τε τὸ μαθεῖν εἰς τε τὰ λεγόμενα ἠθῆ (*Ἐπιστολὴ VII, 344*), ποῦ σημαίνει ἀντιπαραβολὴ ἀνάμεσα στὰ ζητήματα τοῦ νοῦ καὶ στὴ συμπεριφορὰ μας γενικὰ ἢ, θὰ μπορούσαμε νὰ λέγαμε, ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη τῆς ζωῆς μας. Ὁ Ἀριστοτέλης συνεχίζει τὴν ἀντιπαραβολὴ σημειώνοντας γιὰ τὴν ἀρετὴ ἢ τὶς ἀρετὲς: *λέγομεν γὰρ αὐτῶν τὰς μὲν νοητικὰς τὰς δὲ ἠθικὰς*. Καὶ ἀμέσως ἐξηγεῖ: *Ἀιτιῆς δὲ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας... ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται*, προσθέτοντας καὶ τὴν ἐτυμολογικὰ σωστὴ κατάληξη, *ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους*. Πουθενὰ δὲν ἔχουμε ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ ἠθικὴ παρὰ μονάχα ἐπίθετο ἠθικός σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὸ διανοητικός. Τὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ τὰ ἠθικὰ στὸν πληθυντικὸ σημαίνει στὸν Ἀριστοτέλη (*Πολιτικά 1295α 36*) πραγματεία γιὰ τὴ συμπεριφορὰ ἢ γιὰ τὴ διαγωγὴ τοῦ βίου, ὅπως π.χ. τὰ *ἠθικὰ Νικομάχεια* τοῦ ἴδιου, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ δυὸ προηγούμενα χωρία (1103α 4 καὶ 1103α 14-18).

κατάλαβα τὴν πρόσφατη ἀπόπειρα, πού ὁ *T.S. Eliot* τόσο δίκαια σαρκάζει στὰ *Choruses from «The Rock»* (1934), νὰ φτιάξη τάχα ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος μιὰ λογικὴ ἠθικὴ, *a rational morality* (III). Ὁ *Wittgenstein* βγάζει τὴν ἠθικὴ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο, ἔξω ἀπὸ τὸ συμπτωματικὸ (τὸ ἀριστοτελικὸ *συμβεβηκὸς*) – ὅπου ὅλα εἶναι ἰσάξια· ὅλες οἱ προτάσεις ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία (6.4) – καὶ τὴν τοποθετεῖ στὸ ὑπερβατικὸ, ἐκεῖ πού βρίσκεται τὸ νόημα τοῦ κόσμου ἢ ἡ ἀξία του (6.41). Ἀπὸ ἐκεῖ – ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο – ἀπὸ τὸ ὑπερβατικὸ, ὁ κόσμος λαβαίνει – καὶ χάνει – τὸ νόημα ἢ τὴν ἀξία του· ἐκεῖ βρίσκεται καὶ ὁ Θεός, ὄχι μέσα στὸν κόσμο (6.432). Ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς ζωῆς μέσα στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο βρίσκεται ἔξω (*ausserhalb*) ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, προσθέτει· ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ λύσουμε προβλήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (6.4312)¹. Γιατὶ ὁ κόσμος γιὰ τὸν *Wittgenstein* ἔχει νόημα (*Sinn*)· καὶ ὑπερβατικὴ ἢ μεταφυσικὴ ρίζα. Δὲν ταξιδεύει ξεριζωμένος, ὅπως ἡ μέδουσα, ἀπάνω στὸ μηδέν. Τὸ ἀνώτερο ὑπάρχει (*das Höhere*). Ὁ φιλόσοφος ξέρεي πῶς ἡ γλῶσσα τῆς λογικῆς δένεται ἢ δὲν μπορεῖ νὰ μιλήσῃ γιὰ τίποτα ἀνώτερο (*nichts Höheres*), ξέρεي πῶς δὲν ἔχουμε προτάσεις ἢ γλῶσσα γιὰ νὰ τὴ μιλήσουμε τὴν ἠθικὴ, ἢ ἠθικὴ δὲν μπαίνει μέσα σὲ λέξεις (στὴ γλῶσσα), καὶ ἐπομένως – λέει ὁ *Wittgenstein* – ἡ ἠθικὴ εἶναι ὑπερβατικὴ (ὅπως καὶ ἡ αἰσθητικὴ) (6.42 καὶ 6.421).

Τὸ ἴδιο ὑπερβατικὴ γιὰ τὸν *Wittgenstein* εἶναι καὶ ἡ ἴδια ἡ λογικὴ (6.13) πού – ὅπως ἡ φιλοσοφία (4.112) – δὲν εἶναι καμιὰ διδαχὴ ἢ κανένα σύστημα διδασκαλίας (*ist keine Lehre*), ἀλλὰ ἕνας κατοπτρισμὸς ἢ μιὰ παράφραση τοῦ κόσμου (*ein Spiegelbild*). Τὸ παράξενο

1. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον στὸ σημεῖο τοῦτο, πού συνάπτεται στὸν *Wittgenstein* μὲ ὀλάκερη τὴ σχολαστικὴ παράδοση τῆς δυτικῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας καὶ τὸν στεγανὸ χωρισμὸ Θεοῦ καὶ κόσμου, νὰ ἀντιπαραβάλλῃ κανένας τὴν παράδοση τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Γρηγόριου τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴ διδαχὴ γιὰ τὶς *θεϊκὲς ἐνέργειες*, ὅπου ἐκεῖ ἡ πνευματικὴ ἀνταπόκριση ἐξασφαλίζεται ἀσύγχυτα, δίχως δηλαδὴ ποτὲ νὰ παύῃ ὁ Θεὸς νὰ εἶναι Θεὸς καὶ ὁ κόσμος κόσμος. Πνευματικὰ ἢ μεταφυσικὰ δυσκολεύομαι νὰ παρακολουθήσω αὐτὸν τὸν στεγανὸ χωρισμὸ τοῦ ἔξω (*ausserhalb*) στὸν *Wittgenstein*.

είναι πώς οι προτάσεις της λογικής είναι ταυτολογίες (6.1), δέ λένε τίποτα (6.11). "Όλες οι προτάσεις της λογικής – συμπεραίνει κατά λέξη ο *Tractatus* – λένε όμως το ίδιο. Δηλαδή τίποτα (5.43)¹. Τήν αλήθεια στις λογικές προτάσεις την καταλαβαίνουμε μονάχα από το σύμβολό τους (ένω την αλήθεια ή την ψευτιά στις μη λογικές προτάσεις δεν την καταλαβαίνουμε μονάχα από τις προτάσεις) και το γεγονός αυτό κλείνει μέσα του ολόκληρη τη φιλοσοφία της λογικής (6.113). Τα μαθηματικά είναι και αυτά μιὰ λογική μέθοδο (6.2)· μιὰ μαθηματική πρόταση ή εξίσωση δεν εκφράζει σκέψη (6.21). Θα πρέπει κάποτε να το χωνέψουμε – και έδω παύω για μιὰ στιγμή να χρησιμοποιώ τις προτάσεις του *Wittgenstein* – πώς άλλο λογική και άλλο πραγματικότητα, πώς στη λογική και στην πραγματικότητα έχουμε δυο χωριστά επίπεδα. Το να νομίζουμε πώς όσα συμβαίνουν στη λογική, συμβαίνουν στην πραγματικότητα, είναι περίπου το ίδιο σ'α να νομίζουμε πώς όσα συμβαίνουν στο καπέλο μας, συμβαίνουν μέσα στο κεφάλι μας. Και ωστόσο – μέσα από ένα λογικό σύστημα – οι νόμοι της φυσικής, όπως και να το κάνουμε ή θέλουμε δε θέλουμε (*doch*), μάς μιλούν για τὰ αντικείμενα του κόσμου (6.3431). 'Η πρόταση είναι μιὰ εικόνα της πραγματικότητας (4.021), χωρίς να είναι ή πραγματικότητα. Όπως και στην άλλη περίπτωση που συναντήσαμε : "Όλες οι αληθινές σκέψεις βαλμένες μαζί αποτελούν μιὰ εικόνα του κόσμου (3.01), χωρίς να είναι ο κόσμος. Όμως ακόμα και αν μπορούσαμε να δώσουμε απαντήσεις σε όλα τὰ επιστημονικά προβλήματα, πάλι νιώθουμε πώς θα έμεναν ανέγγιχτα τὰ προβλήματα της ζωής (6.52). 'Η μοίρα του ανθρώπου είναι παράξενη. Παράξενη όχι χρονικά, ώστε να μπορη σήμερα ή αύριο να αλλάξει, αλλά παράξενη ουσιαστικά – λογαριάζει κανένας διαβάζοντας τον *Wittgenstein*. Αυτό παρηγορεί τη σοβαρή σκέψη που πορεύεται με στηρίγματα στερεά. Και ο *Wittgenstein* συνεχίζει. 'Ολόκληρη ή νεώτερη κοσμοθεωρία βασίζεται στην πλάνη (*Täuschung*) πώς οι λεγόμενοι φυσικοί νόμοι αποτελούν εξήγηση για τὰ φυσικά φαινόμενα (6.371). 'Ο νεώ-

1. *Alle Sätze der Logik sagen aber dasselbe. Nämlich nichts.*

τερος άνθρωπος θεωρεί άπαραβίαστο ένα φυσικό νόμο, με τον ίδιο τρόπο που άλλοτε θεωρούσε άπαραβίαστο το Θεό ή τη Μοίρα. Και τώρα και άλλοτε είχε και δίκιο και άδικο. Με τη διαφορά πως άλλοτε ή κατακλείδα ή το άπαραβίαστο ήτανε καθαρότερα, ενώ τώρα το νέο σύστημα θέλει να φαίνεται σα να τα έχει όλα ξεκαθαρισμένα (6.372). 'Ο Wittgenstein μάς κάνει περισσότερο βέβαιους : και για όσα μπορούμε να είμαστε βέβαιοι και για όσα δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι. Και των δυο την ύπαρξη την κάνει άπρόσβλητη. Και για τα δυο ή συμβολή του είναι θετική. Και τα δυο τα προστατεύει ή τα νομιμοποιεί : και το άνώτερο (*das Höhere*) και το μη άνώτερο. Το ένα το κατοχυρώνει με τη γλώσσα ή με την εικόνα, το άλλο με τη σιωπή. Και αυτό μάς κάνει ανθρώπους όλόκληρους και όχι μισερεμένους, όπως ένδεχόμενα μπορεί να μάς κάνει ο *positivismus* ή το νέο σύστημα (*bei dem neuen System*). Το δράμα του *positivismus* δεν είναι πως δεν έχει τίποτα να πη, αλλά πως δεν έχει τίποτα να σωπάσει. Με το νέο σύστημα ή με τον *positivismus* ή πραγματικότητα φτωχαίνει, φυραίνει άπίστευτα, περιορίζεται άπελπιστικά, όταν θεωρήσουμε όλα – και είναι τα σπουδαιότερα – όσα ανήκουν στην τεράστια περιοχή της σιωπής, ως άνυπόστατα ή άνύπαρχτα, και όχι ως ύπαρχτα ή πραγματικά, αλλά άπλως σωπασμένα ή άνείπωτα (στη γλώσσα της λογικής), όπως τα θεωρεί ο Wittgenstein. 'Ο κόσμος που άποδέχεται ένα τέτοιο περιορισμό είναι ένας κόσμος που ζει σε μια άσφυχτικά περιορισμένη πραγματικότητα και ο άνθρωπος που άποδέχεται ένα τέτοιο κόσμο νιώθει το άδειασμα αυτό της πραγματικότητας από τις Μεγάλες Ούσιες (*le Grandi Sostanze*) – που έλεγε ο Σολωμός – και δοκιμάζει μια άγωνία άνεξήγητη, ένα κενό, παθαίνει ένα κάτσιασμα γενικό που άσχημαίνει το ανθρώπινο πρόσωπο, κάνει τα έργα μας να μορφάζουν, και στο τέλος ρίχνει τον άνθρωπο ή σε παθητική άφασία, σκληράδα και άναισθησία ή τον γυρίζει σε όργη ή τον αφήνει χαννωμένο και σαλεύει ο νοός του. Πως αυτά που μένουν σωπασμένα στη γλώσσα της λογικής είναι και τα σπουδαιότερα ή τα σημαντικότερα στη ζωή μας, ο Wittgenstein μάς το λέει μονάχος σε ένα γράμμα του γραμμένο στο τέλος του 1919. – Το έργο μου

– γράφει για τον *Tractatus* – απαρτίζεται από δυο μέρη : από αυτό που παρουσιάζεται εδώ και από όλα όσα δὲν ἔχω γράψει. Καί ἴσα ἴσα τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος εἶναι τὸ σημαντικό¹.

Ὁ *Wittgenstein* ὑποστήριξε πὼς μπορούμε νὰ λέμε μονάχα ὅσα λέγονται, δηλ. τὶς προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ πὼς κάθε φορά που κάποιος δοκιμάζει νὰ πῆ κάτι μεταφυσικό (*etwas Metaphysisches*) θὰ πρέπει νὰ τοῦ ἀποδείχνουμε πὼς δὲν κατάφερε νὰ δώσει νόημα σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὶς προτάσεις του. Αὐτὰ τὰ ὑποστήριξε γιὰ τὴ σωστὴ μέθοδο τῆς φιλοσοφίας. Ἐάν ὅμως κάποιος δὲν κάνει προτάσεις – γιὰ νὰ πῆ κάτι μεταφυσικό ἢ κάτι ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀνήκουν στὴν τεράστια περιοχὴ τῆς σιωπῆς – ἀλλὰ δουλεύει ἕνα ποίημα ἢ πέφτει στὰ γόνατα γιὰ νὰ κάνει τὴν προσευχὴ του . . . -- (θὰ μπορούσε νὰ ρωτήσῃ ἕνας ὁποιοσδήποτε ἄνθρωπος) ; Ἐάν ἀκόμα κάποιος, στὸ σημεῖο αὐτό, ἀναπολοῦσε τὰ κορυφαῖα λόγια τοῦ Πρόσπερου ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τῆς *Τρικυμίας* :

*Now I want
Spirits to enforce, art to enchant ;
And my ending is despair,
Unless I be reliev'd by prayer — ;*

Ἐπὶ τὴν ἐκείνην ἡμέραν πού δὲ λέγονται μὲ τὴ γλώσσα τῆς λογικῆς, ἀποκρίνεται ὁ *Wittgenstein*, ἀλλὰ δείχνονται μὲ διαφορετικούς τρόπους. Εἶναι ἡ μυστικὴ περιοχὴ, τὸ μυστικὸ στοιχεῖο, ὁ μυστικὸς χώρος (*das Mystische*), καθὼς τὸν ὀνομάζει. Ἐκεῖ δὲν κυβερνάει ὁ λόγος τῆς λογικῆς (θὰ πρόσθετε ὁ ὁποιοσδήποτε ἄνθρωπος) καὶ ἐπομένως ἐκεῖ τῆς λογικῆς δὲν τῆς πέφτει λόγος. – Αὐτὸ πού *μπορεῖ* νὰ δείχνηται, δὲν *μπορεῖ* νὰ λέγεται (4.1212).

Μιά φορά ὁ *Wittgenstein* εἶπε γιὰ κάποιον πανεπιστημιακὸ δάσκαλο πού κατάκρινε τὸν Μπλέηκ, – Αὐτὸς δὲν καταλαβαίνει τὴ φιλοσοφία.

1. « . . . mein Werk bestehe aus zwei Teilen: aus dem, der hier vorliegt, und aus alledem, was ich nicht geschrieben habe. Und gerade dieser zweite Teil ist der Wichtige.» (*P. Engelmann: Letters from Ludwig Wittgenstein, Oxford 1967*).

πώς περιμένετε να καταλάβη την ποίηση ; ¹ Θά ήταν αυτή (στο ρώτημά μας) μιὰ δεύτερη ένδεχόμενη απάντηση δική του.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ γυρίσουμε στοῦ κείμενο τοῦ *Tractatus*. Σκέψη, δηλαδή λογική εἰκόνα τῶν γεγονότων (3) – καθὼς εἶπαμε – εἶναι μιὰ πρόταση με νόημα (4) καὶ τὸ ἄθροισμα τῶν προτάσεων κάνει τὴ γλώσσα (4.001). Τὸ γεγονός πὼς οἱ προτάσεις τῆς λογικῆς εἶναι ταυτολογίες – (6.1) – δείχνει (*zeigt*) τὶς μορφικῆς-λογικῆς ιδιότητες τῆς γλώσσας καὶ τοῦ κόσμου (6.12). Ἡ λογική, χωρὶς νὰ εἶναι πραγματικότητα, δὲν εἶναι ἄσχετη με τὴν πραγματικότητα, ξεκρέμαστη. Τὸ καπέλο ποὺ φορᾶμε σχετίζεται με τὸ κεφάλι μας. Ἡ λογική ἔχει, βέβαια, ἐφαρμογή (*Anwendung*) ποῦ, ὅμως, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν προεξοφλῆ καὶ εἶναι φανερό πὼς, ἐνῶ βρίσκεται σὲ σχέση με τὴν ἐφαρμογή της, ἡ λογική δὲν πρέπει νὰ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μαζί της καὶ ἐπομένως ἡ μιὰ δὲν πρέπει νὰ καβαλικεύη τὴν ἄλλη (5.557). Γλώσσα καὶ κόσμος ἔχουν κοινὰ ὅρια (5.6). Λογική καὶ κόσμος ἔχουν κοινὰ ὅρια (5.61). Ζωὴ καὶ κόσμος εἶναι ἓνα (5.621). Καὶ ἡ γλώσσα βρίσκεται δεμένη ἀξεδιάλυτα με τὸν ἄνθρωπο (ποῦ μόνος καταλαβαίνει τὴ γλώσσα του, 5.62) με αὐτὰ ὅλα – τὰ ὅρια τῆς λογικῆς, τὰ ὅρια τῆς γλώσσας, τὰ ὅρια τοῦ κόσμου, τὰ ὅρια τῆς ζωῆς εἶναι κοινὰ. *Τὰ ὅρια τῆς γλώσσας μου, ὑπογραμμίζει ὁ Wittgenstein, σημαίνουν (bedeuten) τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου (5.6). Bedeuten εἶναι πάλι τὸ ἴδιο σημαίνει τῆς δελφικῆς θεότητας, ὁ ἴδιος μεταφυσικὸς πλάγιος λόγος, ἄς τὸν ὀνομάσουμε ἔτσι, ποῦ δὲν μπορεῖ καταμέτωπα νὰ εἰπωθῆ. Οἱ προτάσεις τῆς καθημερινῆς γλώσσας μας, λέει ὁ Wittgenstein – ὄχι οἱ προτάσεις τῆς λογικῆς (καταλαβαίνω ἐγὼ) – ἀκολουθοῦν μιὰ λογικὰ ὀλοκληρωμένη τάξη (τὰ προβλήματα μας δὲν εἶναι ἀφηρημένα, ἀλλὰ μπορεῖ ἀπὸ τὰ πιὸ συγκεκριμένα ποῦ ὑπάρχουν) καὶ ἐκεῖνο τὸ ἀπλούστατο (*jenes Einfachste*) ποῦ ἔχουμε νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ, δηλαδή στὴν καθημε-*

1. *About a don who criticized Blake he said, «He can't understand philosophy; how could you expect him to understand a thing like poetry?».-D.A.T. Gasking καὶ A.C. Jackson: Wittgenstein as a Teacher (The Australasian Journal of Philosophy No 2, 1951).*

ρινή γλώσσα μας, στην οποία είναι γραμμένος και ο *Tractatus*, δεν είναι κανένα όμοιομα της αλήθειας, αλλά ή αλήθεια ολόκληρη καθαυτή (5.5563). Ένα όμοιομα (*ein Gleichnis*) αγνάντια στο σημαινόμενο διατυπώνουν μονάχα οι προτάσεις της λογικής (4.012). Μολαταῦτα τὸ ἁπλούστατο ἐκεῖνο (*das höchst Einfache*) στο ὁποῖο τελικὰ ἀνήκουν καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ὁμοίωμά της – θὰ δευτερολογῆση, πολὺ ἀργότερα, σχετικὰ μὲ τὴν πρόταση 5.5563 τοῦ *Tractatus* ὁ *Wittgenstein* στο τελευταῖο ἔργο του *Φιλοσοφικὲς ἔρευνες* (*Philosophische Untersuchungen*, 1953), I § 97 – ἀποτελεῖ μιὰ τάξη (*Ordnung*) ποὺ βρίσκεται πρὶν (*vor*) ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ περνάει ὑποχρεωτικὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία (χωρὶς νὰ ἐπιτρέπεται τίποτα, ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ θολάδα ἢ ἀβεβαιότητα, νὰ κολλᾷ ἀπάνω της), μιὰ τάξη καμωμένη ἀπὸ τὸ καθαρότερο κρυστάλλο (*vom reinsten Kristall*) – ἓνα κρυστάλλο ποὺ δὲ μοιάζει νὰ εἶναι κάτι ἀφηρημένο, ἀλλὰ κάτι συγκεκριμένο καί, μάλιστα, τὸ πιὸ συγκεκριμένο, τὸ πιὸ σκληρὸ (*das Härteste*), σὰ νὰ λέγαμε, πράγμα ποὺ ὑπάρχει. Καὶ ὁ χρυσὸς κανόνας γιὰ τὴ δημιουργικὴ χρησιμοποίησι τῆς καθημερινῆς γλώσσας εἶναι ὁ ἀκόλουθος. – Εἶναι ἀδύνατο μιὰ λέξι νὰ παρουσιάζεται μὲ δυὸ διαφορετικοὺς τρόπους : μοναχὴ της καὶ μέσα στὴν πρόταση (2.0122). Δηλαδή ὅλες οἱ λέξεις λειτουργοῦν μέσα στὴν πρόταση. Καμιὰ λέξι δὲ λειτουργεῖ στο λεξικό. Ἄν μιὰ λέξι σοῦ φαντάζη ἢ σοῦ γυαλίζη στο λεξικό καὶ τὴ βάλεις ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μέσα στὴν πρότασή σου – ἀλλὰ τότε πᾶς νὰ γράψης ψεύτικα – ποτὲ δὲ θὰ λειτουργήση δημιουργικὰ μαζί μὲ τὶς ἄλλες, τὸ τέχνασμα μιὰ μέρα θὰ φανερωθῆ, καὶ θὰ ξεσκεπαστῆς ἐπειδὴ δοκίμασες νὰ παρουσιάσης γιὰ ζωντανὸ ἓνα φτιασιδωμένο λείψανο ἢ νὰ χρησιμοποιήσης «μιὰ λέξι μὲ δυὸ διαφορετικοὺς τρόπους». Μονάχα ζωντανὲς γλώσσες ὑπάρχουν (καὶ οἱ νεκρὲς χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ζωντανούς).

Ὡστόσο, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ διατυπώνουμε καθημερινὰ εἶναι ἁπλούστατο – ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπλή – ἡ γλώσσα μας εἶναι πολὺπλοκή. Ἡ καθημερινὴ γλώσσα, ἀποφαίνεται ὁ *Wittgenstein*, εἶναι ἓνα μέρος τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, πολὺπλοκο ὅσο ἐκεῖνος, καὶ τὰ ὅσα σιωπηρὰ

ἀποδεχόμεστε για τὴν ἀποτελεσματικὴ κατανόηση τῆς γλώσσας μας εἶναι πολὺπλοκα σὲ τρομερὸ βαθμὸ (*enorm kompliziert*) (4.002). Αὐτὴ ἡ μάνα τῆς ἀπλότητος – ἡ καθημερινὴ γλώσσα – εἶναι τόσο πολὺπλοκη, ὥστε μέσα στὴ γλώσσα αὐτὴ περιέχονται ὅλες οἱ γλώσσες καὶ μέσα στὴ λογικὴ τῆς γλώσσας αὐτῆς ὅλες οἱ λογικές. Ἡ καθημερινὴ γλώσσα εἶναι τὸ Α καὶ τὸ Ω καὶ τὸ πέρα ἀπὸ τὸ Ω – για νὰ δανειστῶ ἓνα σχῆμα ποὺ χρησιμοποίησε, για διαφορετικὰ συμφραζόμενα, κάποιος πρόωρα χαμένος φίλος. Μεταγλώσσα δὲν ὑπάρχει. Ὅσο για τὴ λογικὴ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ γλώσσα τῆς λογικῆς περιέχεται στὴ λογικὴ τῆς γλώσσας. Καὶ κάθε γλώσσα ἢ λαλιὰ ἢ φωνὴ εἶναι σὰν ἓνας ἀναδασμὸς τῆς καθημερινῆς γλώσσας. Τί εἶναι, λόγου χάρι, οὐσιαστικὰ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ποίηση ; Τὸ ἀκόλουθο φαινομενικὰ ἀπλό : νὰ φτιάξης μιὰ γλώσσα δική σου μέσα στὴ γλώσσα (στὴν περίπτωσι ποὺ κάτι ἔχεις νὰ πῆς). Ἄν τὸ κατορθώσης, σιγὰ σιγὰ τότε, μαζεύονται ἀπὸ παντοῦ καὶ τὴ μαθαίνουν τὴ γλώσσα αὐτὴ καὶ ἄλλοι, ἀρχίζουν μὲ τὸν καιρὸ νὰ τὴ συλλαβίζουν ἢ νὰ τὴ μιλοῦν : τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς κάθε νέας – ἢ παλιᾶς – ποιητικῆς γλώσσας. Καὶ αὐτὸ ὅσο βαστάξῃ. Οἱ περισσότερες ποιητικὲς γλώσσες μὲ τὸν καιρὸ ξεθωριάζουν (τὰ χρώματα δὲν ἀποδείχτηκαν φυσικὲς βαφές) ἢ καταποντίζονται στὸ τέλος ἀνώνυμα μέσα στὸ καθημερινὸ σῶμα τῆς γλώσσας. Λίγες βαστοῦν ἀκόμα. Ὁ Ὅμηρος δὲν ξεθώριασε. Καὶ ἔτσι ὅλα τὰ ποτάμια, ποιητικά, λογικά (*o altra cosa*), πέφτουν μέσα στὸν ὠκεανὸ τῆς καθημερινῆς γλώσσας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μαζεύονται ξανά σύννεφα ποὺ ρίχνουν βροχὴ καὶ κατεβάζουν ἄλλα ποτάμια καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ κύκλος τῆς μάνας γλώσσας ποὺ διαιώνιζεται ὅσο ὑπάρχει κόσμος.

Εἶδαμε πὼς για τὸν *Wittgenstein* γλώσσα καὶ κόσμος, λογικὴ καὶ κόσμος, ζωὴ καὶ κόσμος ἔχουν ὅρια κοινά. Ξαναγυρίζοντας στὴν ὑπογραμμισμένη πρότασι 5.6 : *Τὰ ὅρια τῆς γλώσσας μου σημαίνουν τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου* – δυσκολεύομαι νὰ προσδιορίσω, στὴν πρώτη περίπτωσι τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας, τὰ ὅρια τοῦ κτήτορα (*μου*) καὶ

νά συμβιβάσω, στη δεύτερη περίπτωση, τὰ ὅρια τοῦ κτήματος στην πρόταση αὐτή (κόσμου μου), με τὰ ὅρια τοῦ κόσμου. (Τὸ ἴδιο δυσκολεύομαι παρακάτω με τὴ λέξη ζωή). "Αν καὶ τὰ δυὸ δὲν ξεχωρίζονται, θὰ τὰ ξεχωρίσω γιὰ λόγους λογικούς (καὶ ὄχι πραγματικούς). Καὶ ἐξηγοῦμαι.

Πρῶτα ὁ κτήτορας. Ποιὸς εἶναι ; Πῶς θὰ τὸν προσδιορίσω ; Μὲ ἄλλα λόγια, ποιὸ εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας ; Τὸ ὑποκείμενο ποὺ σκέφτεται ἢ φιλοσοφεῖ δὲν ὑπάρχει, λέει ὁ *Wittgenstein*: ἂν γράψω ἓνα βιβλίο με τίτλο *Ὁ κόσμος ὅπως ἦρθε καὶ τὸν βροῦκα* θὰ πρέπει νὰ κάνω λόγο καὶ γιὰ τὸ κορμί μου καὶ γιὰ ὅσα μέρη του βρίσκονται, ἢ δὲ βρίσκονται, ὑποταγμένα στὴ θέλησή μου καὶ τὰ λοιπὰ – γιὰ νὰ ἀπομονώσω, με τὴ μέθοδο αὐτή, τὸ ὑποκείμενο ἢ, περισσότερο, γιὰ νὰ δείξω πῶς δὲν ὑπάρχει : θὰ ἦταν τὸ μόνο ποὺ μέσα στὸ βιβλίο (στὸν κόσμο μέσα) δὲν μπορῶ νὰ κάνω λόγο γιὰ αὐτὸ (5.631). Ὑποκείμενο τέτοιας λογῆς δὲν ὑπάρχει – τουλάχιστο στὸν κόσμο μέσα. Τότε ποιὸς λέει μου ; Ὑπάρχει διαφορετικὰ ἢ ἄλλοῦ. – Τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ὄριο τοῦ κόσμου, ξαναλέει ὁ *Wittgenstein* (5.632). Τὸ φιλοσοφικὸ ἐγὼ δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἢ τὸ κορμί του ἢ ἡ ψυχὴ του – με τὰ ὅποια καταγίνεται ἡ ψυχολογία – ἀλλὰ τὸ μεταφυσικὸ ὑποκείμενο, ἄβρετο στὸν κόσμο μέσα (5.633), τὸ ὄριο – ὄχι ἓνα μέρος – τοῦ κόσμου (5.641). "Ἐνα ὄριο, λοιπόν, τοῦ κόσμου, ποὺ δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο, εἶναι τὸ ὑποκείμενο ποὺ σκέφτεται ἢ φιλοσοφεῖ. Ὁ κτήτορας ὀριακός. Δυσκολεύομαι, εἶπα, νὰ προσδιορίσω τὰ ὅρια τοῦ κτήτορα.

"Ὑστερα τὸ κτῆμα. Ποιὸ εἶναι ; Πῶς θὰ συμβιβάσω τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου ἢ τὸν κόσμο μου, με τὰ ὅρια τοῦ κόσμου ἢ με τὸν κόσμο (χωρὶς τὸ «μου») ; "Αν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ κόσμος εἶναι ὀλάκερη ἢ πραγματικότητα (2.063) καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου (5.62) ἢ, ἀκόμα, εἶμαι ὁ κόσμος μου (ὁ μικρόκοσμος) (5.63) – τότε ποιὰ ὄρια ἔχουν ὁ κόσμος μου (τὸ κτῆμα) καὶ ὁ κόσμος, ἢ σὲ ποιὸ σημεῖο – ἑκτατὸ ἢ μὴ ἑκτατὸ (5.64) – ὁ κόσμος μου μερίζει

τὸν κόσμον ποὺ εἶναι ὀλάκερη ἢ πραγματικότητα, καὶ ποιοὶ μέρημα τοῦ κόσμου πάντα (χωρὶς τὸ «μου»), δηλαδὴ ποιοὶ μέρημα ὀλάκαιρης τῆς πραγματικότητος, ἀπομένει τότε γιὰ μένα τὸν μικρόκοσμον; Δυσκολεύομαι, εἶπα, νὰ συμβιβάσω τὰ ὄρια τοῦ κτήματος ἢ τοῦ κόσμου μου, μὲ τὰ ὄρια τοῦ κόσμου.

Καὶ ὁμως ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ μερισμοῦ – ἢ τῆς τομῆς ποὺ γίνεται στὸν κόσμον μὲ τὴν πρότασιν «ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου» – μπαίνει τὸ ἐγὼ στὴ φιλοσοφία, λέει ὁ *Wittgenstein* (5.641). Ἄλλὰ ἔτσι ξαναγυρίζουμε στὸ ὑποκείμενον. Θὰ πρόσθετα πῶς ἂν : κόσμος καὶ κόσμος (μου) δὲν ἔχουν ὄρια κοινά, τότε σαλεύουν ταυτόχρονα καὶ τὰ κοινὰ ὄρια ποὺ ἔχουν : γλώσσα καὶ κόσμος, λογικὴ καὶ κόσμος, ζωὴ καὶ κόσμος καὶ τὰ λοιπά.

Καὶ εἶπα ἀκόμα πῶς δυσκολεύομαι τὸ ἴδιο μὲ τὴ λέξιν ζωὴ. Ἄν, ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ εἶναι ἓνα (5.621) καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ κόσμος δὲν ἀλλάζει μὲ τὸ θάνατον, ἀλλὰ σταματᾷ (6.431), τότε θὰ πρέπη στὶς δυὸ προτάσεις αὐτὲς νὰ προσθέσω στὰ τρία οὐσιαστικά, «ὁ κόσμος», «ἡ ζωὴ», «ὁ θάνατος», τρία ἀντίστοιχα «μου» γιὰ νὰ καταλάβω (ἀλλὰ ὄχι νὰ παραδεχτῶ) πῶς ὁ θάνατος δὲν εἶναι περιστατικὸ τῆς ζωῆς καὶ πῶς τὸ θάνατον δὲν τὸν ζοῦμε (6.4311), κατὰ τὴ βεβαίωση τοῦ *Tractatus*. Διαφορετικά, χωρὶς τίς ἀλλαγὰς αὐτὲς, στὴ δευτέρη πρότασιν (6.431) βλέπουμε νὰ ἀληθεύῃ τὸ ἀντίθετον – δηλαδὴ : ὁ κόσμος ἀλλάζει μὲ τὸ θάνατον, ἀλλὰ δὲ σταματᾷ. (Ἄντι: ὁ κόσμος δὲν ἀλλάζει μὲ τὸ θάνατον, ἀλλὰ σταματᾷ). Ὅσο γιὰ τὴν τρίτη πρότασιν (6.4311), ἔτσι ἢ ἀλλιῶς δὲν τὴν παραδέχομαι, ὄχι ὀλότελα αὐθαίρετα. Τὰ μολύβια καὶ τὰ χαρτιά ἢ τὰ βιβλία εἶναι καλὰ ὡς ἓνα σημεῖον, καθὼς τὸ γνῶριζε, πρωτύτερα ἀπὸ ἔμένα τὸν φιλοσοφικὰ ἀμύητον, ἓνας *Wittgenstein*. Τὴ ζωὴ τῆς προτάσεως 6.4311 δὲν τὴν πιστεύω. Εἶναι μιᾶ ὑποδιαίρεση τῆς ζωῆς. Δὲν τὴ θέλω. Μοῦ θυμίζει τὰ ὄσα διάβασα μιᾶ φορὰ σὲ ἓνα γράμμα τοῦ *W. B. Yeats* : «Προσπαθῶ πάντα νὰ κρατᾷ τὴ φιλοσοφία μου μέσα σὲ τέτοιες κατηγορίες σκέψης... ὥστε στὸν ὀρισμὸν ποὺ δίνω

του νερού να μπορώ να βάζω μέσα και κανένα χορτάρι ή λίγα ψάρια. Ποτέ δεν αντάμωσα εκείνο το φτωχό απογυμνωμένο πλάσμα H₂O»¹. Μια ζωή που δεν την πιστεύω πώς θα τη ζήσω ; Και πώς να πιστέψω μια ζωή αποσπασματική ή δεκαδική, ως την ονομάσω έτσι, και όχι ατέραιη, όπως φαίνεται ή ζωή της πρότασης 6.4311 ; 'Εδώ ταπεινά διαμαρτύρομαι. 'Η ζωή που δεν αρχίζει προτού ακόμα γεννηθώ, ή ζωή που αυθαίρετα την όριζω μονάχα από ένα συνειδητό κομμάτι της μεροληπτικά βαθμολογημένο – όταν συγγράφω τον *Tractatus*, λόγου χάρη, ζω σπουδαιότερα παρά όταν κοιμάμαι – ή ζωή που ο θάνατος δεν είναι περιστατικό της, αφού το θάνατο δεν τον ζω (πεθαίνοντας), ή ζωή αυτή δεν είναι δική μου ζωή, ζωή έμένα του ανθρώπου. 'Η δική μου ζωή είναι άλλη, διαφορετική, βλέπω σφαιρικότερα απλωμένες τις ρίζες της. Και αυτό το ξέρω : ως μου σαλπίζουν εκατό λογικές το αντίθετο ή ως μη γίνεται να πείσω λογικά τους άλλους. Και μάλιστα – προσθέτω – μπορεί αυτό να το ξέρουν και άλλοι (μια και πιάσαμε να παίζουμε εδώ με τὰ μολύβια και τὰ χαρτιά). "Αλλωστε ή βεβαίωση της πρότασης πώς το θάνατο δεν τον ζει κανένας – *Den Tod erlebt man nicht* – δεν έχει και αντίκρουσμα : είναι αδύνατο να την κάνει ένας ζωντανός. Το αντίκρουσμά της είναι (θα ήταν) ο θάνατος.

'Ο *Tractatus* τελικά τινάζει στον άέρα όσα ανήκουν στον άέρα. 'Ο νόμος της αιτιότητας δεν είναι νόμος, αλλά μορφή νόμου (6.32). «'Αν υπήρχε νόμος αιτιότητας...» – έτσι αρχίζει μια άλλη πρόταση (6.36). 'Η αιτιότητα υπάρχει στη λογική, όχι στην πραγματικότητα : πατάει το παγερό έδαφος της λογικής, όχι «το πύρινο έδαφος της πραγματικότητας» (έκφραση του Δημήτρη Πικιώνη). Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει αιτιότητα, υπάρχει μονάχα αίτια. Δεν μπορώ να βγάλω συμπεράσματα για μελλοντικά περι-

1. R. Ellman : *Yeats, the man and the masks*, σελ. 265 (Λονδίνο 1949).

στατικά από τὰ παρόντα – ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει αἰτιακὸ πλέγμα ποὺ νὰ δικαιολογῇ τὰ συμπεράσματα (5.136) – καὶ πίστη στὸ αἰτιακὸ πλέγμα σημαίνει δεισιδαιμονία (*Aberglaube*) (5.1361). Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης ὑπάρχει ἐπειδὴ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ξέρω πράξεις μελλοντικές (5.1362). "Ὅταν ξέρω κάτι μὲ βεβαιότητα *a priori*, βγαίνει πάντα πὼς εἶναι κάτι καθαρὰ λογικὸ (6.3211). Καὶ ὅπως στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει αἰτιότητα, ὑπάρχει μονάχα αἰτία, τὸ ἴδιο στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ἀναγκαιότητα, ὑπάρχει μονάχα ἀνάγκη. Ἡ αἰτία καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς πραγματικότητας (ὄχι τῆς λογικῆς), λόγου χάρη, εἶναι ἡ αἰτία καὶ ἡ ἀνάγκη ποὺ διαβάζουμε στὸν Λισχύλο καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία. Μιὰ πραγματικότητα ἔξω ἀπὸ τὸ νόμο τῆς λογικῆς, μέσα ὡστόσο σὲ κάποιον ἄλλο νόμο, ποὺ ἡ λογικὴ δὲν τὸν λείει νόμο, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀλλὰ τύχη. "Ὅπως ἡ μόνη ἀναγκαιότητα ποὺ ὑπάρχει – λείει ὁ *Wittgenstein* – εἶναι ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα, ἔτσι καὶ ἡ μόνη ἀδυνατότητα ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἡ λογικὴ ἀδυνατότητα (6.375). "Ὅλα εἶναι δυνατὰ ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ. Ἀκόμα καὶ τὸ θαῦμα, θὰ πρόσθετε ἕνας πιστός. Τὴν ἔξωλογικὴ νομοτέλεια ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συλλάβῃ καὶ ἡ λογικὴ ξαναμπαίνει ἀκάτευχη – καὶ πολὺ σωστά· (αὐτὴ εἶναι, τὸ ξαναλέω, ἡ διαφορὰ τοῦ *Wittgenstein* ἀπὸ τὸν *positivismus*) – στὸ καβούκι τῆς δικιᾶς τῆς νομοτέλειας (*Gesetzmässigkeit*). Μόνο ἐκεῖ μέσα ὑφαίνει τὸ δίχτυ τῆς. Πὼς αὔριο θὰ βγῇ ὁ ἥλιος – δίνω τὸ λόγο στὸν *Tractatus* – εἶναι μιὰ ὑπόθεση· καὶ αὐτὸ σημαίνει : Δὲν ξέρουμε ἂν θὰ βγῇ (6.36311). Δὲν ὑπάρχει καταναγκασμὸς σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συμβῇ κάτι ἐπειδὴ κάτι ἄλλο ἔχει συμβῇ· μονάχα λογικὴ ἀναγκαιότητα ὑπάρχει (6.37). *Ἄλλος ὁ κόσμος τῆς λογικῆς καὶ ἄλλος ὁ κόσμος. Τέλος : *Ἐξω ἀπὸ τὴ λογικὴ, συμπεραίνει ὁ *Tractatus*, ὅλα εἶναι τύχη (6.3). *Ἐδῶ ἀρχίζω νὰ βλέπω τὴ Μοίρα τῶν ἀρχαίων. Καὶ ἀκόμα παραπέρα, θὰ μπορούσε νὰ παραφράσῃ κανένας τὸν Παῦλο : *ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, καὶ νὰ πῆ πὼς ἡ τύχη αὐτὴ, ἂν ὄχι ἄλλο τίποτα, βαραίνει στὴ ζυγαριὰ περισσότερο ἀπὸ τὴ λογικὴ νομοτέλεια.*

“Έλεγα στην αρχή πώς ο *Wittgenstein* χρησιμοποίησε την έκφραση «μέσα στο σκοτάδι τῆς ἐποχῆς», *in der Finsternis dieser Zeit*. Τὸ ἔγραψε αὐτὸ προλογίζοντας τὸ τελευταῖο ἔργο του *Φιλοσοφικὲς ἔρευνες* (*Philosophische Untersuchungen*, 1953) ποὺ δημοσιεύτηκε δυὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του. Μέσα στὴν ἴδια φράση μιλοῦσε ἀκόμα, λίγο πρωτύτερα, γιὰ τὴ φτώχεια ἢ τὴν πενιχρότητα τοῦ ἔργου του ἐκείνου –... *dieser Arbeit... in ihrer Dürftigkeit...* – χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια λέξη *dürftig* ποὺ εἶχε χρησιμοποίησει καὶ ὁ Χαίλντερλιν γιὰ τὴν προβληματικὴ σκοπιμότητα τῆς ποίησης στοὺς καιροὺς μας – *und wozu Dichter in dürftiger Zeit?* Γύρω ἀπὸ τὴ σκοτεινιά καὶ τὴν κακομοιριά τῶν καιρῶν αὐτῶν ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ποιητὴς διασταύρωσαν τὰ κοντάρια τους.

Τὸ 1913 μὲ 1914, σὲ ἓνα ἐρημικὸ αὐτοσχέδιο καλύβι στὴ Νορβηγία, ὁ *Wittgenstein* ἀποτέλειωνε τὸν *Tractatus*. Καὶ τὸ 1948, στὰ δυτικὰ ἀκρογιάλια τῆς Ἰρλανδίας – ζώντας κοντὰ σὲ λίγους ψαράδες ἀπορημένους νὰ τὸν βλέπουν νὰ ταΐζει ἀπὸ τὸ χέρι του ἀζύγωτα θαλασσοπούλια – καὶ ἀργότερα στὸ Δουβλίνο, ἀποτέλειωνε τὸ τελευταῖο ἔργο του *Φιλοσοφικὲς ἔρευνες*. Ὅσο ζοῦσε δημοσίεψε μονάχα τὸν *Tractatus* καὶ ἓνα ἄρθρο σὲ κάποιο ἀγγλικὸ φιλοσοφικὸ περιοδικὸ τὸ 1929.

Ὁ *Wittgenstein* στάθηκε προσωπικότητα ἀπομόναχη, καθὼς εἶπα. Σὲ κάποιο ἄλλο ἔργο του – *Φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις* (*Philosophische Bemerkungen*) – ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1964, σημειώνει στὸν πρόλογο, τελειωμένον ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1930, πὼς τὸ βιβλίο τὸ ἔγραψε γιὰ ὅσους νιώθουν φιλία ἢ ἀγάπη γιὰ τὸ πνεῦμα του. Καὶ ποιοὶ εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ βιβλίου ; Νὰ πὼς τὸ ξεκαθαρίζει ἐκεῖ στὸν πρόλογο ὁ ἴδιος : «Τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ ἀκολουθᾷ τὸ μεγάλο ρεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ ἀμερικάνικου πολιτισμοῦ, μέσα στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε ὅλοι μας. Αὐτὸ ἐξωτερι-

κεύεται με την πρόοδο, σηκώνει όλοένα μεγαλύτερες και πολυπλοκώτερες δομές, τὸ ἄλλο ἀποβλέπει όλοένα στην καθαρότητα και στη διαφάνεια για όποιεσδήποτε δομές. Αυτό ζητάει νὰ συλλάβη τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ τὴν περιφέρειά του – στην πολλαπλότητά του – ἐκεῖνο ζητάει νὰ τὸν συλλάβη στὸ κέντρο του – στην οὐσία του. Καὶ ἔτσι τοῦτο ἀραδιάζει σχήματα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, προχωρώντας σαν ἀπὸ σκαλοπάτι σὲ σκαλοπάτι όλοένα μακρύτερα, ἐνῶ ἐκεῖνο μένει ἐκεῖ πού εἶναι καὶ ζητάει νὰ συλλαβαῖνη όλοένα τὸ ἴδιο.

«Θὰ ἤθελα νὰ πῶ πῶς «τὸ βιβλίο τοῦτο εἶναι γραμμένο για νὰ τιμήση τὸ Θεό» (*zur Ehre Gottes*) – ἀλλὰ αὐτὸ θὰ ἦταν σήμερα παλιανθρωπιά, πού σημαίνει : δὲ θὰ τὸ καταλάβαιναν σωστά».

Αὐτὰ μελετοῦσε – ὄχι, βέβαια, για νὰ τὸν καταλάβουν σωστά – ἓνας ἀπὸ τοὺς «νόες» τοὺς περισσότερο «γυμνασμένους» καὶ περισσότερο «βαθεῖς» τοῦ αἰῶνα – *le menti esercitate e profonda*, κατὰ τὸ σωλωμικὸ λόγο.

Μίλησα πολὺ λίγο (δὲν ἔχω τὴν ἀπαραίτητη «τεχνική» προπαρασκευή) για τὸ καθαρὰ «τεχνικὸ» μέρος τοῦ *Tractatus*. Τὸ ὑπόλοιπο ἐνδιαφέρει ἀμεσώτερα τὸν κάθε ἄνθρωπο, με τὴν ἐπιφύλαξη πάντα πῶς τὸ σημαντικὸ μέρος (*der Wichtige*), καθὼς εἶπαμε, εἶναι ἐκεῖνο πού δὲ γράφτηκε ποτέ. Ὁ *Wittgenstein* εἶναι πολυεδρικὸ πετράδι. Δείχνει μεγάλη εὐπάθεια καὶ στὸ πολὺ καὶ στὸ παραμικρὸ φῶς. Αὐτὰ ἐδῶ εἶναι μερικὰ μονάχα ἐπίπεδα ἀπὸ τὴν ἀκαταμάχητη φεγγοβολή του.

Ὁ *Tractatus* δὲν εἶναι ἔργο ἐπικαιρότητας. Δὲν πειράζει πῶς μεταφράστηκε στη γλώσσα μας (1971) πενήντα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τότε πού πρωτοδημοσιεύτηκε (1921). Τὸ ἔργο τοῦ *Wittgenstein* ἐξακολουθεῖ νὰ δημοσιεύεται – ὑπάρχει ἀκόμα μέρος ἀδημοσίευτο καὶ ἀπὸ ἄγνωστα στοιχεῖα τῆς ζωῆς του ἢ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του.

Ὁ ἴδιος δὲν πιστεύει πῶς μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ οἱ ἄνθρωποι
θὰ τὸν καταλάβαιναν καλύτερα.

* * *

Στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση βοήθησα πολὺ λίγο. Τὰ γερμανικά μου μοιάζουν μὲ κάτι «γραμμὲς πολὺ ἀκρωτηριασμένες» ποὺ διαβάζει «στὴν πέτρα τὴν ἀρχαία» ὁ Καβάφης σὲ κάποιο ποίημά του. Καὶ οὔτε. Ὡστόσο μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης (λίγο αὐθαίρετης σὲ πολλὰ σημεῖα) κατάφερα νὰ παρακολουθήσω τὸ κείμενο ἀπὸ ἀρκετὰ κοντά. Ὄταν μοῦ ζητήθηκε ἀπὸ τὸν Θ. Κιτσόπουλο νὰ βοηθήσω λίγο γιὰ τὸ τελικὸ παρουσίασμα, βρέθηκα μπροστὰ σὲ μιὰ πρώτη ἑλληνικὴ προσέγγιση τὴν ὁποία δὲν μποροῦσε, βέβαια, νὰ ἀναπροσαρμόσει κανένας ὁλότελα στὸ πνεῦμα καὶ στὸ γράμμα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας, δίχως νὰ ξαναπιάσει ὀλάκερη τὴ δουλειὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή· πράγμα ἀδύνατο. Κάναμε, λοιπόν, ἀπαραίτητες παραχωρήσεις προσέχοντας – καὶ σωστὰ – τὰ νοήματα περισσότερο ἀπὸ τὴ διατύπωσή τους. (Προσωπικὰ γιὰ τὴ μετάφραση δὲν ἔχω εὐθύνη. Ξέρω πῶς σὲ ὀρισμένα σημεῖα παραβιάζεται ἀκόμα καὶ ἡ γραμματικὴ ἢ τὸ συνταχτικὸ τῆς γλώσσας μας. Ὁ πίνακας, στὸ τέλος, ἐνδεχόμενον νὰ ἐξηγήσει ὀρισμένες ἀπαράδεχτες διαφορετικὰ χρήσεις).

Ἄν θέλαμε νὰ φέρουμε τὸ γερμανικὸ κείμενον περισσότερο κοντὰ στὸ πνεῦμα καὶ στὸ γράμμα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας, θὰ χρειαζόμαστε – ὁ Θ. Κιτσόπουλος καὶ ἐγὼ μαζί του – ἀμέτρητα περισσότερο καιρὸ ἀπὸ ὅσο εἶχαμε στὴ διάθεσή μας.